

IMAXINARIO DAS TRABALLADORAS SOCIAIS DO CONCELLO DE SANTIAGO DE COMPOSTELA: UNHA ANÁLISE CUALITATIVA DENDE A PERSPECTIVA DE XÉNERO

Antia Eijo Mejuto

RESUMO

O traballo social nace como unha profesión feminizada froito da profesionalización das actividades de asistencia e coidado asignadas ás mulleres en base á división sexual do traballo. Non obstante, como profesión nacida na cultura de xénero feminina, enfróntase a unha concepción androcéntrica da realidade, o que non só trae consigo a invisibilización da súa dimensión de xénero, senón tamén das consecuencias que desta se derivan.

Fronte a isto, efectuouse unha análise do imaxinario das profesionais do Concello de Santiago de Compostela sobre a profesión do traballo social, con base nunha metodoloxía cualitativa e dende unha perspectiva de xénero. Así, amosouse a influencia desta en determinados aspectos clave para a construción profesional que van dende o nivel máis persoal das profesionais, amosándose a socialización de xénero como un factor condicionante na elección de estudos de traballo social, ata o nivel máis amplo, o status da profesión, onde a desvalorización e invisibilización desta se amosaron como cuestións intimamente ligadas á feminización.

PALABRAS CLAVE

Traballo social, xénero, profesión, imaxinario, servizos sociais comunitarios.

RESUMEN

El trabajo social nace como una profesión femenina, fruto de la profesionalización de las actividades de asistencia y cuidado asignados a las mujeres en base a la división sexual del trabajo. Sin embargo, como profesión nacida en el seno de una cultura de género femenina, se enfrenta a una concepción androcéntrica de la realidad, lo que no solo trae consigo la invisibilización de su dimensión de género, sino también de las consecuencias que de esta se derivan.

Frente a esto, se efectúa un análisis del imaginario de las profesionales del Ayuntamiento de Santiago de Compostela sobre la profesión del trabajo social en base a una metodología cualitativa y desde una perspectiva de género. Así, se muestra una influencia de esta en determinados aspectos clave para la construcción profesional, que van desde el nivel más personal de las profesionales, mostrándose la socialización de género como un factor condicionante en la elección de estudios, hasta el nivel más amplio, el status de la profesión, donde la desvalorización e invisibilización de la misma se mostraron como cuestiones íntimamente ligadas a la feminización.

PALABRAS CLAVE

Traballo social, género, profesión, imaxinario, servicios sociales comunitarios.

ABSTRACT

Social work was born as a female profession, due to the professionalisation of assistance and caring activities traditionally being assigned to women, based on work division by sexes. However, as a profession being born within a female gender culture, social work faces an androcentric conception of reality, which implies not only the invisibility of its gender, but also the consequences that this brings.

On behalf of this, an analysis of the imaginary of Santiago de Compostela Council social workers is done, based on a qualitative methodology and from a gender perspective. Furthermore, an influence of gender in some aspects for professional construction will be shown ranging from the most personal level of the professionals-with gender socialization being a determining factor in the choice of studies- up to the broadest level, the professional sta-

tus, in which its devaluation and invisibility were shown as issues intimately related to femininity.

KEY WORDS

Social work, gender, profession, imaginary, social services.

INTRODUCCIÓN

Se se bota unha ollada á evolución histórica da profesión do traballo social, esta amósase como unha profesión de carácter asistencial e de exercicio feminino. Isto, vese reflectido nos antecedentes desta na acción caritativa, exercida a través de institucións como as damas da caridade ou as fillas da caridade (Moix, 2006) ou na propia orixe da profesión no seo da COS, cuxa acción sería exercida a través de figuras como a das visitadoras amigables (Moix, 1991).

Esta mesma liña asistencial darase no caso español onde se engaden como factores influíntes, xa no século XX, o franquismo e a Guerra Civil, e no que o exercicio das ocupacións benéficas por parte da muller terá unha connotación positiva. Estas eran exercidas, en calquera caso cun carácter graciable e nunca dende unha perspectiva de dereitos (Lacalzada, 2010). Así, non é ata o período da transición cando se comeza a pór en marcha a construción dun sistema público de servizos sociais, onde a superación da tradición benéfica e asistencial xa se formula como obxectivo (Roldán e García, 2006).

A profesión do traballo social non só conta cunha tradición feminina, senón que segundo datos como os reflectidos polo estudo levado a cabo polo Colexio de Traballo Social de Galicia (Capeáns et al., 2016), na actualidade a meirande parte das persoas colexiadas no caso galego seguen a pertencer ao xénero feminino (92.4 % de mulleres, fronte a un 7.6 % de homes).

Xa que logo e, en base ao anteriormente referido, se ben se parte da idea de que toda realidade debe ser analizada e entendida dende unha perspectiva de xénero, no caso da profesión do traballo social, isto considérase de suma importancia, posto que construír un corpo teórico para a profesión dende unha perspectiva androcéntrica implicaría analizar unha realidade feminizada dende uns parámetros masculinos.

A categoría de xénero fórmulase entón como eixe na presente investigación. Esta xorde no seo dos feminismos e evoluciona dende a súa orixe con Beauvoir (1949), na Segunda Ola, ata o afondamento na súa conceptualización coas feministas radicais. Entre elas, cabe destacar a figura de Millet (1970) quen considera as asignacións xenéricas como froito das pautas

transmitidas dende os axentes de socialización, dando lugar, así, ao que se entende como socialización diferencial: a consideración de que nenos e nenas son por natureza diferente e, consecuentemente están chamados a desempeñar papeis diferentes na vida adulta (Varela, 2008).

Ante isto, a perspectiva de xénero pretende favorecer a construción dunha nova configuración social resignificando a historia, a sociedade, a cultura e a política. Neste sentido, a aplicación da perspectiva de xénero nas políticas foi evolucionando dende a igualdade formal, entendida como a ausencia de discriminación, ata a actual estratexia da transversalidade de xénero ou mainstreaming, que pretende a aplicación da perspectiva de xénero en todas as políticas, niveis e etapas (Council of Europe, 1998).

Xa que logo, o traballo social, definido como unha profesión que pretende promover o cambio e o desenvolvemento social, a cohesión e o fortalecemento e liberación das persoas (IFSW e IASSW, 2014), ha de ser entendido dende unha perspectiva de xénero, non só na acción práctica, senón tamén na análise de quen a exerce: as e os axentes da intervención.

A presente investigación fará, entón, un percorrido polo imaxinario das traballadoras sociais do Concello de Santiago de Compostela, a través dunha metodoloxía cualitativa e dende unha perspectiva de xénero.

Partirase, polo tanto, das crenzas, opinións e experiencias das participantes para analizar diversas realidades que inflúen na construción e desenvolvemento da profesión: a escollo de estudos, as percepcións da poboación sobre o traballo social, as demandas e reivindicacións laborais das participantes e os sentimentos destas no desenvolvemento do seu exercicio profesional. Ademais e, como pregunta emerxente no proceso de investigación, analizarase o status da profesión do traballo social.

I. MATERIAL E MÉTODOS

Obxectivo xeral

Analizar o imaxinario das traballadoras sociais dos servizos sociais comunitarios do Concello de Santiago de Compostela sobre a profesión do traballo social dende unha perspectiva de xénero

Obxectivos específicos

- Determinar se a socialización recibida inflúe na elección de estudos de traballo social.

- Explorar como as profesionais senten que se percibe a profesión do traballo social na sociedade.
- Analizar as ideas e sentimentos das propias profesionais sobre o desempeño da súa actividade profesional.
- Describir como se percibe a situación e condicións laborais no ámbito do traballo social e, máis concretamente, nos servizos sociais comunitarios.
- Explorar a percepción das participantes sobre o status da profesión.

Poboación obxecto de estudo

A poboación obxecto de estudo foron as traballadoras sociais dos servizos sociais comunitarios do Concello de Santiago de Compostela, seleccionáronse seis delas por conveniencia, criterios de inclusión eran que fosen maiores de idade, profesionais do traballo social e se atopasen empregadas actualmente nos servizos sociais comunitarios do Concello de Santiago de Compostela; e factores que implicaron a exclusión non contar con dispoñibilidade horaria para a realización das entrevistas no período establecido e non ter unha experiencia superior a un ano no eido do traballo social.

Táboa 1

Criterios de inclusión e exclusión

CRITERIOS DE INCLUSIÓN	CRITERIOS DE EXCLUSIÓN
Maioría de idade Estar en posesión da diplomatura ou grao en Traballo Social Estar empregada na actualidade nos servizos sociais comunitarios de Santiago de Compostela	Non contar con dispoñibilidade horaria no mes de marzo para a realización da entrevista. Experiencia no eido do traballo social inferior a 1 ano.

Como se pode observar na táboa, o feito de que todas as persoas que compoñen o universo poboacional pertencen ao xénero feminino, non obedece a ningún criterio da investigación senón que, pola contra, se atopa relacionado co feito práctico de que non existían, no momento de realizar a investigación traballadores sociais desempeñando a súa

actividade profesional nos servizos sociais comunitarios do Concello de Santiago de Compostela.

Ademais dos datos de xénero anteriormente referidos, para a elaboración do cadro tipolóxico unicamente se recolleron os datos relacionados co grupo de idade ao que pertencen as persoas, froito dunha clasificación previamente elaborada. Deste xeito, non se compilou máis información persoal sobre as profesionais para manter o anonimato destas, dado o pequeno tamaño do universo poboacional. Os grupos de idade elaboráronse tendo en conta as persoas maiores de 18 anos en idade laboral e, dentro deste rango elaborouse unha división en base a grupos quinquenais de idade, conformándose catro grupos:

- a. Persoas de entre 18 e 30 anos de idade
- b. Persoas de 31 a 45 anos de idade
- c. Persoas de entre 46 e 60 anos de idade
- d. Persoas maiores de 60

Táboa 2.

Cadro tipolóxico das poboación obxecto de estudo

PERSOA ENTREVISTADA	GRUPO DE IDADE
E1	46-60 anos
E2	31-45 anos
E3	46-60 anos
E4	46-60 anos
E5	31-45 anos
E6	31-45 anos

Técnica de recollida de datos

A investigación fíxose en base a unha metodoloxía de carácter cualitativo, entendida como aquela que pretende acadar a comprensión e afondar no fenómeno obxecto de estudo, dende o punto de vista das e dos participantes, no seu ambiente e en relación cos aspectos que as rodean (Guerrero, 2016). Neste caso, tomáronse como punto de partida as experiencias, opinións e a percepción subxectiva da realidade das traballadoras sociais dos servizos sociais comunitarios de Santiago de Compostela.

Isto abórdase, non obstante, dende o paradigma crítico, que busca cuestionar as diferentes dominacións sociais (Tójar, 2006) e dende unha perspectiva de xénero, posto que o xénero se formula como a categoría de análise principal, epóñense en cuestión as asignacións realizadas ao xénero feminino e o menor poder deste fronte ao masculino nos contextos patriarcais (Cobo, 1995).

Para a recollida dos datos utilizouse como técnica a entrevista, xa que se considerou o método máis adecuado para a compilación da información relativa ao tema obxecto de estudo, e a persoa entrevistada é a protagonista e buscan xerar un contexto de espontaneidade. Xa que logo, tratouse dunha entrevista semiestruturada, elabórase un guión previo onde se estableceron diferentes temáticas a abordar durante esta. Se ben, estes non se abordaron seguindo unha secuencialidade e fóronse introducindo ao longo da conversación, constituíndose unicamente como puntos de referencia.

Traballo de campo e tratamento dos datos

Para levar a cabo a investigación, o traballo de campo iniciouse no mes de marzo de 2018, no cal se solicitou vía correo electrónico a participación das traballadoras sociais dos servizos sociais comunitarios do Concello de Santiago, entregóuselles, posteriormente, unha petición formal de participación mediante unha carta informativa. Neste mesmo mes, realizáronse as entrevistas, tras acordar coas participantes a data e hora destas, de acordo coa súa dispoñibilidade. Estas, foron gravadas, logo de consentimento, para a súa posterior transcrición, que foi feita de xeito manual, dissociándose a información dos datos identificativos para o posterior tratamento da información. Así, cada unha das entrevistas foi codificada como E seguida dun número.

Xa no mes de abril, procedeuse ao tratamento dos datos a través do programa informático QSR Nvivo 10. Deste xeito, establecéronse as meta-categorías iniciais en función das temáticas principais abordadas nas entrevistas, o que en NVivo se nomeou como Nodos (perspectiva etc). Froito do

tratamento das entrevistas, emerxeu un novo nodo non contemplado inicialmente, que se incorporou aos obxectivos da investigación. A partir destes, establecéronse diferentes subnodos, de acordo coas categorías emerxidas no proceso de análise das entrevistas (perspectiva emic) (Tójar, 2006).

Deste xeito, tomáronse como punto de partida catro nodos principais: socialización diferencial e elección de estudos, o imaxinario da sociedade sobre a profesión do traballo social, a situación laboral e o desempeño da actividade profesional, xurdindo a posteriori o status profesional. A partir destes, e froito do tratamento, xurdiron diferentes subnodos, referidos na táboa que se amosa a continuación.

Táboa 3.

Nodos e subnodos

NODOS	SUBNODOS
Socialización diferencial e elección de estudos	Proceso de elección Axentes de socialización Asignación de roles tradicionais Grao de satisfacción ante a decisión
Imaxinario da sociedade sobre a profesión do traballo social	Asignación do xénero feminino Paternalismo Asistencialismo
Situación laboral	Segregación laboral e teito de cristal Condicións e brecha salarial Sobrecarga e queime profesional Dobre xornada
Desempeño da actividade profesional	Asistencialismo e xestión de recursos Proteccionismo Adaptación ás necesidades Sentimentos na acción profesional

NODO EMERXENTE	SUBNODOS
Status profesional	Invisibilización Subordinación profesional Fortalecemento e reformulación profesional

Aspectos éticos e legais

Cabe destacar que a presente investigación foi realizada de acordo coa normativa vixente de protección de datos, seguindo o Regulamento 2016/679 do Parlamento Europeo e do Consello de 27 de abril de 2016 relativo á protección das persoas físicas no que respecta ao tratamento de datos persoais e á libre circulación destes.

De acordo coas consideracións éticas, todo o procedemento foi levado a cabo tendo en conta as pautas e recomendacións da Declaración de Helsinki da Asociación Médica Mundial (AMM)– Principios éticos para as investigacións médicas en seres humanos (1964) e as establecidas no Informe Belmont (1978), sempre baixo o marco do Código Deontolóxico de Traballo Social (2012).

En base ao referido nos documentos anteriormente citados, os principios éticos sobre os que se asenta a investigación son: autonomía, beneficencia e non maleficencia, a xustiza, o uso responsable dos datos, de acordo co respecto á finalidade, calidade e proporcionalidade destes e, por último, a confidencialidade.

Por último, para a realización desta investigación obtivéronse os consentimentos requiridos. Así, obtívose autorización da xefa da Área de Acción Social do Concello de Santiago de Compostela e o consentimento informado de todas as participantes entrevistadas, anteriormente referido. Do mesmo xeito, como xa se mencionou anteriormente, para o tratamento da información as entrevistas foron codificadas como E e un número, dissociándose dos datos identificadores.

II. RESULTADOS

Socialización diferencial e elección de estudos

Proceso de elección

Parte importante das participantes apelan á aleatoriedade na escolla de estudos de traballo social (E2, E4, E5). Así, traballo social amósase como unha opción secundaria ante outros estudos pertencentes á rama de ciencias da saúde: “Vouche dicir a verdade: estudei traballo social de casualidade. De casualidade, porque realmente ía ir para enfermería” (E5). Resulta salientable que, pese a non ser o traballo social a opción principal, se detectou unha tendencia ao interese por profesións de tradición de coidado e cunha maior representación feminina, como é o caso da enfermería.

Asignación de roles tradicionais

No referido á asignación de roles tradicionais cabe facer referencia á análise por idades, amosándose no caso das participantes de entre 46 e 60 anos unha maior percepción da relación entre a escolla de estudos de traballo social e a asignación de roles tradicionalmente femininos, tanto a elas como á profesión.

Neste sentido, a participante E3 fai referencia a ter percibido a asimilación de características de bondade á súa persoa por parte de axentes externos, observándose a transmisión dende a escola de patróns sexistas (unha muller boa, predisposta ao benestar alleo) que influenciaron o proceso de decisión:

Pois mira, no meu caso: Es que tu... Pues eres así una niña muy buena y te gusta ayudar a la gente y tal, no sé que. Orientoume a miña titora nese momento, de COU. Eu creo que se fose un rapaz, xa non me ía orientar ao Traballo Social (E3).

Ademais, advírtese que os ditos mandatos exerceron como axente homoxeneizador, servíndose de referentes aos que se lle atribuían semellantes características: “Y además hay otra compañera tuya un poco más mayor que también se parece a ti y está de asistente social y le va muy bien” (E3)

Axentes de socialización

Na meirande parte das persoas entrevistadas fábase da existencia dunha influencia de axentes externos no proceso de decisión (E1, E2, E3, E4, E6). Nalgúns casos, faise referencia á orientación académica: “O típico que che conta a túa titora: Mira, pues por tu carácter yo creo que te va bien esto, esto...”¹ (E3) e, aínda que algunhas das participantes manifestan que a orien-

¹ As narrativas son reproducidas de xeito literal, polo que se respectará a lingua escollida pola persoa en todo momento

tación foi contraria á opción escollida, apélase á percepción da existencia dunha expectativa na sociedade e dunha predisposición a nivel persoal de cara á escolla dunha profesión feminizada:

Falamos cunha orientadora que no meu caso me dicía que podía decantarme tanto por unha rama máis científico-técnica que unha rama máis social, pero na miña cabeza, na miña mente estereotipada, non. Non é que me decantara é que o camiño me levou a facer algo... ou Enfermería, Maxisterio, Dereito ou Traballo Social. Non tiñas máis opción, nin a sociedade parecía que te levara a ter outras opcións que non foran esas. (E1)

Neste caso, a percepción dunha influencia non explícita pódese atopar relacionada co currículo oculto, onde a expectativa sentida pola profesional podería tomar forma de diferentes actitudes ou valores transmitidos dende a escola dun xeito implícito.

Por último, outra das institucións clave no proceso é a familia: “Pode ser que me influíra que miña nai sempre foi moi samaritana” (E6). Neste sentido, destácase tamén o papel da relixión como un axente de transmisión de valores que, no caso feminino, serviu para perpetuar os mandatos anteriormente referidos (bondade, predisposición ao benestar alleo): “porque certas cousas telas aí interiorizadas e, claro, eu creo que todo iso si que influíu”. (E4)

Noutros casos, pertencentes ao grupo de idade de 31-45 anos, detéctase a influencia do grupo de iguais no proceso de escolla de estudos (E2) e, pola contra, hai quen considere que esta foi froito dun proceso de decisión persoal, no que non houbo influencia de ningún tipo de elemento externo: “Eu tiña liberdade absoluta na casa para elixir o que eu quixera: queres Enfermería? Pois Enfermería. Queres outra cousa? Non tiña problema ningún” (E5).

Grao de satisfacción ante a elección de Traballo social

En termos xerais as profesionais entrevistadas trasladan sentirse conformes coa súa decisión e cren ter acertado na elección: “Non me arrepiño de nada, creo que é a miña profesión” (E5)

Imaxinario da sociedade sobre a profesión do Traballo Social

Asignación do xénero feminino

Boa parte das profesionais perciben que existe na poboación a aceptación e asignación natural dun binomio traballo social-muller, séntese unha certa expectativa dunha traballadora social de xénero feminino (E1, E3, E5, E6).

Así, cabe ter en conta afirmacións como as da participante E5, onde se formula o traballo social como a profesionalización dos roles de coidado tradicionalmente exercidos no ámbito privado:

Sempre somos as que levemos as riendas, por así decilo. Dá igual que esteamos dentro da casa que fóra. [...] Para min o papel dos coidados, o papel, o rol dos coidadores, sitúeste onde te sitúes, aínda está no ámbito da muller. O rol do coidador. Dentro da casa? Pois na nai ou na esposa, por así dicilo. Fóra da casa? Na traballadora social [...]

Como nai, como a coidadora perfecta, a que se encarga dos fillos, a que se encarga dos problemas da casa, pois noutra esfera, está tamén a figura da muller, como a traballadora social, a que se preocupa de que os nenos vaian ao colexio... E como noutra escala pero segue así (E5).

Cabe destacar o mantemento da concepción da muller como o “ser para outros”, o que se relaciona intimamente coa súa maternalización, a indución natural de que esta se dedique ao coidado doutras persoas, de xeito que así se define o seu rol, en relación cos demais: a nai ou a esposa.

Paternalismo

As profesionais advirten nas persoas usuarias do servizo unha expectativa paternalista, de xeito que detectan que, en moitos casos, se presupón que o traballo será realizado dende unha liña de proteccionismo e que, incluso, se lles asignan afectos ou características de bondade. Isto responde, xa que logo, a unha concepción estereotipada da traballadora social, onde a non resposta a esta concepción suporía a ruptura da expectativa.

Entenden que... que se é unha muller vai levar a cabo con certo iso, grao de paternalismo, de protección [...] e iso vai na forma de ser da persoa, podes ser perfectamente profesional sen ser demasiado, ao mellor próxima. Non, próxima non é a palabra máis adecuada, senón cunha forma de ser, unha personalidade ao mellor máis sería, menos sería. Si, paternalismo, a palabra é que é paternalismo (E1).

Noutros casos, isto non é asignado directamente ao xénero, senón que se afirma que se “asocia traballador social cuns determinados valores e con cousas que ben... Ou con actitudes paternalistas, que non teñen por que ser nin deben ser” (E4)

Asistencialismo

A figura da traballadora social semella arrastrar unha imaxe asistencial tradicionalmente atribuída, de xeito que non se asocia a súa figura a unha

perspectiva de dereitos, senón a unha acción cun certo carácter paliativo e asistencial: “Eu creo que teñen unha imaxe totalmente asistencialista e máis hoxe en día [...] O de ‘damas de la caridad’ aínda segue aí” (E3). Polo tanto, as participantes cren que se espera delas a xestión de recursos e a resolución de problemáticas de carácter urxente: “O que quere é solventar esa situación de emerxencia, entón vénnos a nós como un mero trámite de recursos” (E2).

Participantes como E3 consideran que isto se atopa directamente relacionado co xénero e outórgaselles a elas un papel máis pasivo na intervención. Neste sentido, podería existir unha relación entre a incorporación minoritaria e tardía de varóns ao exercicio profesional coa súa asociación a diferentes perfís o que, sumado á influencia dos roles e estereotipos de xénero, faría factible unha visión das traballadoras sociais como persoas encargadas da resolución de conflitos, mais non como garante de dereitos. Se ben, as participantes E2, E5 e E6 non asignan a dita concepción ao xénero, senón ao feito de atoparse no primeiro nivel de atención.

Nesta liña, a participante E6 afirma que existe unha connotación de “malas xestoras”, froito da percepción de que os recursos son distribuídos dun xeito inadecuado, sen terse en conta que isto se basea nuns criterios obxectivos.

Condicións laborais

Segregación laboral e teito de cristal

Os servizos sociais comunitarios do Concello de Santiago amósanse como un claro reflexo de segregación horizontal e obsérvase unha sobre-representación feminina na área e no caso específico das traballadoras sociais: “Neste departamento, somos o 99 % mulleres” (E2).

Obsérvase que a dita feminización, pode atoparse ligada coa desvalorización e concepción negativa da cultura de xénero feminina nun sistema rexido polos patróns patriarcais, móstrase isto como un condicionante para a incorporación de persoas de xénero masculino á profesión: “Home, pois seguramente ese rol e esa visión que hai na sociedade, feminizada e asistencialista, pois seguramente non lles resulte atractivo aos rapaces de hoxe en día” (E3)

Xa que logo e, relacionado directamente coa segregación horizontal, refírese que os postos de mando se atopan ocupados por figuras de xénero feminino dentro dos servizos sociais comunitarios: “A concelleira é unha

muller e a xefatura é unha muller” (E1). Enmarcándose así, o liderado feminino nun contexto feminizado e en postos de nivel intermedio.

Dada a ocupación dos postos de poder dentro do ámbito por mulleres, algunhas das profesionais refiren non percibir teito de cristal (E1, E5, E6). Sen embargo, nárranse certas barreiras no acceso aos postos de mando que si encaixan con este fenómeno: o tipo de contrato maioritario (persoal laboral) (E2) ou a connotación negativa da competición (E6, E1).

Condicións e brecha salarial

Considérase que as condicións salariais se atopan dignificadas no caso específico do Concello de Santiago. Se ben é certo, sinálase que estas se atopan condicionadas polo lugar (E2) e polo ámbito no que se exerza actividade laboral (E4), non sendo así en todos os contextos.

En canto ás diferenzas salariais de xénero, maioritariamente observouse que, a nivel interno, se percibe equiparación. Isto, é presentado polas participantes de maior antigüidade coma un dereito adquirido, froito das reivindicacións das traballadoras do servizo:

Os compañeiros, imaxínate, aparejadores que tiñan equiparación que eran o grupo A2, como somos nós agora [...] levaban tempo cobrando un complemento polo mero feito coincidía, paradoxicamente, que eran todos varóns. [...] De feito tiveron que pagarnos atrasos por ese complemento cando o reclamamos (E1)

Sobrecarga e queime profesional

As traballadoras sociais coinciden en afirmar que existe unha importante sobrecarga, contando cun elevado volume de persoas usuarias, o que se está a resolver, na meirande parte dos casos, coa realización de horas extraordinarias: “Nós, como profesionais, estamos aceptando pois ter unhas cargas de traballo inasumibles, por falta de persoal, metendo horas a maiores sen... Que non deberíamos asumir” (E3).

Faise referencia a unha sensación de urxencia, apelándose á “voráxine do día a día” (E3, E1), o que xera un sentimento de ser levada: “Pum, pum, pum, papel, papel, seguinte, que pase, que pase” (E3).

Como unha consecuencia directa da sobrecarga a meirande parte das participantes (E1, E3, E4, E6) refiren sentimentos de esgotamento e saturacións, o que no caso de E1 e E4 se intensifica facendo referencia a un certo queime profesional. Isto, non só se relaciona coa sobrecarga senón, unha vez máis, co tipo de problemáticas abordadas, coa crise e coa percepción, en

xeral, dun contexto de maior tensión: “Eu, despois de vinte e pico anos de profesión, teño que recoñecer que estou nun momento de, o que chaman, de queime profesional, eu creo que o estou vivindo” (E4).

Dobre xornada

A interacción do traballo e a familia tamén se mostra como un factor clave na situación laboral das traballadoras sociais e como unha manifesta desigualdade laboral. Así, refírese a dobre xornada como un elemento influínte na percepción de queime: “Eu saio do meu traballo e teño que dedicarme aos meus fillos, á miña casa, pero como a gran maioría, con pais maiores, que non é solo xa a miña casa” (E4).

Unha das respostas clave ante a dita situación é a renuncia, ben a renuncia á proxección profesional: “Cando tiven as miñas fillas tiven que renunciar a certos aspectos a nivel profesional porque non tiña horas para dedicarlle e iso”(E4); ben a renuncia á propia maternidade pola incompatibilidade coa actividade laboral, formulada pola participante E6.

Algunhas participantes, a pesar de percibir que existe unha dobre xornada, asignan esta a un nivel persoal e ás circunstancias propias de cada persoa, considerándose que se solventa “cada un como pode, tirando de familia extensa, programas de conciliación, actividades para os menores...” (E2). Ante esta situación, segundo E6, a conciliación non está a supor unha medida real e factible, servindo unicamente como un mecanismo para pospor a carga de traballo.

Desempeño da actividade profesional

Asistencialismo e xestión de recursos

Amósase que a profesión se está a construír dende as demandas institucionais externas, polo que se está a traballar nun nivel asistencialista e superficial de cobertura das necesidades, onde a burocracia se postula como un dos elementos que máis está a condicionar a intervención: “Porque este traballo de xestión e tramitación absorbe o 90 % [...] A burocracia nos comeu” (E6).

Segundo as participantes, o tempo dedicado á xestión está a solapar outros aspectos do traballo social considerados esenciais e distintivos da profesión: “A profesión é moito máis que iso, é o trato co que tes diante, un labor de mediación, de orientación, de conseguir resituar a xente e motivala para o cambio, para que sexan eles partícipes do seu propio cambio” (E4).

Así, dise ademais que o exercicio doutro tipo de actividades implica traballo extraordinario, en moitos casos, fóra do horario laboral: “prevención, planificación, programación, por exemplo, deberíamos facer un estudo anual do que é o barrio. É un traballo que, digamos, temos que facer fóra do horario laboral” (E6).

Por outra banda, nunha perspectiva máis optimista, hai quen considera que “non estamos tanto como antes [no nivel asistencial]” (E5) e que o tipo de demanda de servizos sociais comunitarios, condiciona a intervención. Así, fálase da xestión de recursos como un medio para un fin e sitúase o punto de mira nas propias expectativas profesionais: “Eu creo que tamén é cuestión de autoorganización e cuestión do que ti, como profesional, teñas como expectativas. [...] Estamos sempre na queixa e non construímos e queixarse está ben, pero hai que poñer solucións” (E5).

Proteccionismo

As profesionais perciben na súa intervención un certo carácter proteccionista ou paternalista: “Eu agora entendo, que empecei totalmente paternalista coa xente: pobriño” (E1) ou “É unha das miñas desvantaxes no traballo, tamén, que intento arroupar demasiado cando o que se trata é de darlles independencia aos usuarios” (E6). Obsérvase aquí, unha certa retroalimentación entre as persoas usuarias e profesionais de tal xeito que, nun dobre sentido, se asigna e exerce un rol de protección, o cal podería funcionar como unha resposta á expectativa detectada na poboación.

Neste sentido cabe destacar as afirmacións de E6, consideradas representativas dun sexismo benevolente, onde se lle atribúen á muller características de coidado (empatía, escoita...), sendo consideradas como atributos naturais e case biolóxicos, co que se establece unha relación entre o “sexo” e as características persoais.

Eu creo que a nivel de empatía, de escoita dos problemas que poida ter a persoa que tes en fronte, sigo pensando que nós, como mulleres, pois seguimos sendo moito máis empáticas, non? Á hora de poñernos no corpo da outra persoa, do que pode estar padecendo... E penso que eso vai moito no sexo, sigo pensando que os homes nese sentido son máis prácticos (E6).

Adaptación ás necesidades

As profesionais definen, na súa maioría (E2, E3, E4, E5, E6), que a súa intervención se atopa moi ligada á adaptación ás necesidades da persoa: “Cada persoa é unha particularidade e ao mellor o que funciona con unha, non funciona con outra” (E4).

Se ben é certo, esta adaptación, din, debe enmarcarse sempre baixo uns criterios obxectivos, e axustándose á lexislación vixente, para poder garantir criterios de equidade no acceso aos recursos, engadíndose así unha dimensión de xustiza.(E2).

Sentimentos na acción profesional

De acordo co xa referido, algunhas das traballadoras sociais perciben certa frustración e impotencia na súa acción profesional a causa do traballo na liña asistencialista e pola percepción dunha carencia de medios para traballar dende a estrutura e chegar á raíz das problemáticas:

Se arriba non hai presuposto, a nivel político a área non está dignificada, a área non ten a proxección que ti queiras, ao mesmo tempo ti dis, son parte de que non teña esa proxección. Entón estás un pouco... Que non sei como romper a veces (E1).

Como agravantes desta situación engádense a burocratización e a falta de persoal:

Moi burocratizado e que é o traballo e a profesión no ámbito no que estamos e claro, a falta de personal, fai que fagas cousas que ti non terías que facer [...] pero que sen iso non podes facer o outro e claro... Acabas saturando (E3).

Neste sentido, resultan destacables as diferenzas de idade nesta consideración 46-60 anos (E1, E3, E4), fronte ás pertencentes ao grupo de idade de 31-45 (E2, E5, E6), quen refiren atoparse “contenta” (E5) ou “cómoda” (E6), por estar a exercer unha profesión que cumpre cos seus desexos vocacionais e que xera sentimentos de satisfacción “ porque cando pelexas por algo e cando axudas a unha persoa a que mellore a súa situación e ves que o consegue que vai para diante e se vai facendo máis autónoma, logicamente se te sentes reconfortada” (E2).

Non obstante, cabe ter en conta as implicacións destes sentimentos, o que se amosa nas afirmacións da participante E6 quen refire que “dar todo de ti” e “o esforzo que ti fas do teu tempo libre”, compensa pola “satisfacción tamén persoal e profesional”. Obsérvase aquí unha tendencia á relegación das necesidades persoais a un segundo plano que se connota positivamente, o que podería ser froito dunha socialización de xénero onde a relegación das necesidades persoais fronte ás alleas se valore como algo positivo.

Status profesional

Invisibilización

En xeral, as traballadoras sociais perciben que se descoñece o que é o verdadeiro contido da profesión do traballo social, o que perciben incluso no seu contorno máis próximo: “A miña filla di que cando ten que explicar o que é a profesión que lle custa” (E3). Nesta mesma liña existe unha sensación entre estas de atoparse constantemente explicando a súa profesión, o que xera sentimentos de esgotamento, especialmente porque se percibe que non se está a avanzar neste sentido:

Coñeces a unha persoa nova en calquera sitio: Ah, traballo social [...] Si, si, que facedes? Axudádeslle á xente, pero... Pero como? No, mira, xestionamos prestacións, recursos... Ah, xestionais prestacións, e recursos... Dirán: “Ésta ahora se ha inventado una palabra nueva para decir que ayuda” (E1).

Isto, nalgúns casos considérase que se atopa moi ligado ao xénero asignado á profesión por dous motivos: a nivel externo, pola desvalorización que implica o exercicio dunha profesión feminizada (E3) e, a nivel interno, por unha tendencia ao mantemento do rol privado, a pesar da profesionalización, que trae consigo a introspección e a inmersión na práctica, de xeito que non se proxecta cara a fóra o que se está a realizar: “no nos hemos ocupado de dignificar esa... o no hemos tenido tiempo, tampoco tenemos por que ahora flagelarnos. [...] Nos hemos dedicado a trabajar” (E1).

Como feito representativo da falta de visibilidade do traballo social débese destacar a extensión e perdurabilidade no tempo do termo “asistentas”, facéndose fincapé na connotación de axuda do termo: “La asistente, la ayudante, porque claro, aquí a xente, supoño que aquí e en todas partes: voy a la asistente” (E3).

Subordinación profesional

As profesionais refiren sentir subordinación a outras profesións a nivel interno, detectándose diferenzas de status con relación a outros departamentos máis técnicos e tradicionalmente masculinos: “non é igual, non ten igual de peso unha xefatura da área social coma unha xefatura de urbanismo” (E1).

Dun mesmo xeito, isto é percibido noutros ámbitos fóra dos servizos sociais comunitarios, onde se percibe que o traballo social ha de configurarse ao redor das funcións de outras profesións como a da medicina (E4).

Neste sentido, algunhas das participantes consideran probable que exista unha relación entre a feminización e a falta de valoración, se ben isto se afirma dende o nivel individual, asimilándose a figura do home a unha maior fortaleza ou como posuidor dun maior respecto: “Estamos aceptando ciertas cousas que ao mellor se fôsemos homes non se estarían aceptando” (E4) ou

“Se o noso xefe en vez de ser unha muller fose un home, probablemente non nos farían esto” (E5).

Fortalecemento e reformulación profesional

Ante esta situación, as persoas entrevistadas propoñen que o fortalecemento da profesión debe pasar polo impulso da unión profesional. Así, dise que se deben esixir os dereitos profesionais e que é precisa unha reformulación da profesión en base a novas propostas e ao afondamento na investigación (E4). Se ben é certo, a participante E1 matiza que “á loita chegamos un pouco cansadas, non somos tan combativas”.

Do mesmo xeito, fálase dunha necesidade de cuantificación do traballo de cara á visibilización: “É contar o que facemos e dignificar o noso traballo e só nós debemos de dicirlles aos demais: “Mira, es que nosotros estamos haciendo esto e se non o fago eu non o fai ninguén” (E5).

III. DISCUSIÓN

No referido ao proceso de elección de estudos, a información obtida semella concordar co establecido polo Ministerio de Educación, Cultura e Deporte (2016), onde se amosa unha maior representación feminina en ramas como as ciencias da saúde ou as ciencias sociais e xurídicas, un 69,4 % e un 60 % de persoas de sexo feminino, respectivamente.

Nese sentido, a socialización de xénero móstrase como un factor determinante, en concordancia co afirmado por Escarabajal e Soto (2012) os que falan da existencia dunha tendencia social á atribución dunha maior cualificación ás mulleres para un determinado tipo de estudos, neste caso, a rama social. Ademais, os resultados da investigación permiten concordar con Graña (2008), quen considera a escola como un dos axentes clave na transmisión de patróns sexistas.

Non obstante, fronte aos datos obtidos por Capeáns et al. (2016), onde se amosan entre os motivos principais para a elección de estudos de traballo social o favorecemento dunha sociedade máis xusta (34 %) ou a vocación (32 %), no caso da presente investigación as participantes fan referencia a unha escolla máis aleatoria, vindo determinada por non poder cursar os estudos desexados, o que no estudo de Capeáns et al. (2016), só se daría no 8.4 % dos casos.

En relación co imaxinario sobre a profesión na sociedade, destaca a concordancia con estudos como o de Báñez (2012), quen define como profesión feminizada aquela na que as mulleres se atopan sobre-representadas e á que

consecuentemente se lle atribuirán funcións e calidades asignadas tradicionalmente á muller. De acordo con isto e na mesma liña que Báñez (2005), as profesionais refiren a asignación á figura da traballadora social de funcións de coidado e asistencia. Atopáranse, ademais, trazos do xa afirmado por Lorente (2002) quen sinala que a profesión se atopa impregnada de valores e representacións da cultura feminina, o que implica unha imaxe profesional referida á tenrura e á resolución no ámbito privado. Isto cobra sentido, unha vez máis coas afirmacións das participantes que falan da asignación por parte da poboación de características de bondade á súa figura.

En canto á situación laboral, a profesión do traballo social amósase como unha profesión feminizada, de acordo cos datos segregados por sexos extraídos dos diferentes estudos de traballo social feitos ao longo das últimas décadas (Estruch e Güell, 1976, Báñez, 2005, Gómez, 2005, Cabezas, De Armas e Sábater, 2014, Capeáns et al., 2016) ou cos resultados da presente investigación, onde os servizos sociais comunitarios do Concello de Santiago de Compostela se amosan como claro reflexo da segregación horizontal.

En relación con isto e, en contra de estudos como os realizados por Rol-dán, Leyra e Contreras (2012) ou Berasaluze (2009) as traballadoras sociais consideran que non existe teito de cristal no ámbito do traballo social. Non obstante, si concorda con estas a definición dalgunhas das barreiras que estas mesmas autoras relatan: as retribucións salariais, o tipo de contrato ou algunhas de tipo interno como a connotación negativa da competición e do poder.

Ademais, as afirmacións dalgunhas das participantes amosan semellanzas cos discursos incluídos por Rodríguez-Miñón (2017) e considéranse que a ocupación de postos de poder por figuras femininas se atopa directamente relacionada coa feminización do ámbito:

En el campo de los servicios sociales no se nota mucho, pero porque estaba tan feminizada, no sé que pasará en el futuro pero ahora mismo como esto empezó en los años 80 y todas las que empezaron en los años 80 eran mujeres, pues todas fueron siendo designadas y las fueron colocando según crecía el sistema (TS2).

Isto, coincide co definido polas participantes, ao falar da segregación vertical, posto que a ocupación de postos de mando por figuras femininas, darase no caso do Concello de Santiago en departamentos feminizados ou en postos cun carácter intermedio.

No referido ás condicións salariais, amósase concordancia con estudos como o de Capeáns et al. (2016) ao referirse unha certa conformidade no ámbito da Administración pública. Se ben é certo, as profesionais refiren mostrarse satisfeitas no seu exercicio profesional, fronte aos resultados de

Capeáns et al. (2016), onde o grao de satisfacción non é moi levado (máis de 3 puntos, onde 1 é moi satisfeito e 5 é moi insatisfeito).

De xeito unánime, a sobrecarga amósase como unha das maiores trabas no desempeño da acción profesional de acordo coas traballadoras sociais, con autoras como Lorente (2001), Idareta e Ballesterero (2013) ou con estudos como o de Capeáns et al. (2016), onde as persoas que se atopan insatisfeitas co seu desempeño profesional refiren estalo principalmente pola carga de traballo, seguida da burocracia.

Nesta mesma liña, na presente investigación, algunhas das profesionais refiren sentimentos de saturación ou esgotamento, o que nalgúns casos fai que se faga referencia específica a sensación de queime profesional. Este mesmo esgotamento, atoparase estreitamente ligado ao síndrome de *burnout*, onde Facal (2015), destacaría a importancia como categoría de análise do esgotamento emocional. Ademais, tanto a autora como as profesionais refiren que unha das causas deste sentimento é, ademais da sobrecarga, o desequilibrio necesidades-recursos e a non visualización dun cambio efectivo.

Estes resultados, concordan cos obtidos por Fombuena (2006), onde en base á análise da queixa, se recollen afirmacións como “Yo me curro mucho las cosas, más de lo que consigo...” (GD-3E) ou “Es que son exititos, exititos, pero bueno...” (GD-3EG), nas que se fai referencia á non consecución de resultados ou á consecución destes a moi longo prazo.

Se ben é certo, os resultados neste sentido son contraditorios, amosándose unha parte das profesionais satisfeitas na súa acción profesional, o que contradiría os resultados obtidos por Fombuena (2006) ou Gómez (2005) pero que, pola contra, se corresponde co establecido por Capeáns et al. (2016).

Por outra banda, as profesionais amosáronse de acordo en caracterizar a súa intervención, do mesmo xeito que as persoas entrevistadas por Fombuena (2006) como un proceso de adaptación ás necesidades das persoas, mais sempre partindo dos dereitos obxectivos destas.

Outra das consideracións con relación á actividade profesional foi a acción dende un certo proteccionismo e paternalismo. Isto, fronte ao referido por Idareta e Ballesterero (2013) quen ligan o paternalismo na intervención a un proceso de racionalización e burocratización dos servizos sociais, lígase a un nivel individual e ás características da intervención de cada unha das profesionais. Do mesmo xeito, fronte ao considerado polas profesionais, de acordo con Idareta e Ballesterero (2013), os discursos destas enmarcaríanse nunha violencia metafísica con características como a de verificación, se ben non se incorrería no paternalismo propiamente dito.

Por último, amósase o status profesional como unha preocupación para as profesionais o que, fronte a algunhas das participantes da presente investigación, para autoras como Báñez (2012) ou Azpeitia (2003), se atopa intimamente relacionado coa desvalorización do feminino e co mantemento dunha situación de subordinación. Se ben é certo, de acordo co status de semiprofesión ao que Azpeitia (2003) fai referencia, as profesionais perciben que o traballo social é unha profesión de segunda.

Neste sentido, obsérvase nalgunhas das profesionais a asignación referida por Azpeitia (2003) do "par muller-problema" (pp. 158), ao considerarse o xénero como un condicionante a nivel individual, polas propias características atribuídas á muller en base aos estereotipos de xénero e non por unha limitación a nivel estrutural.

IV. CONCLUSIÓNS E RECOMENDACIÓNS

De acordo co presentado nun comezo, esta investigación deu resposta ás preguntas formuladas a través da análise do imaxinario das traballadoras sociais participantes, dende unha metodoloxía cualitativa e dende a perspectiva de xénero. Neste sentido, a presente investigación serviu para dar luz sobre a influencia e relevancia que a dimensión de xénero ten na construción da profesión do traballo social e sobre como esta, nun contexto patriarcal, supón un trazo definitorio para esta.

Así, no referido á socialización observouse a existencia dunha influencia do proceso de socialización de xénero á hora de escoller estudos de traballo social, amosándose como axentes clave na transmisión de roles e estereotipos de xénero a familia ou a escola. Aínda que as participantes pertencentes ao grupo de idade de 31-45 anos referiron percibir independencia no proceso de elección de traballo social, amosouse que os intereses das profesionais xiran, en todo caso, arredor de ramas feminizadas, destacando a presenza de profesións como a enfermería. Isto leva a pensar que, os procesos de socialización incluso nestes casos puideron ter influencia na elección de profesións cun carácter de coidado e asistencia como a do traballo social ou a enfermería.

En canto á imaxe profesional, a maior parte das profesionais observan que existe unha imaxe feminizada, asistencialista e paternalista, tres factores intimamente relacionados. Así, a feminización da profesión e o tradicional exercicio asistencial, trae consigo a correlación na poboación destas dúas concepcións. A isto engádese unha concepción paternalista en base a unha visión estereotipada da traballadora social muller como portadora de afecto, mais non como garante de dereitos.

Pola súa parte, ao abordarse a situación laboral amósase a profesión dignificada con relación ás condicións salariais na Administración, mais non

tanto en relación á carga de traballo. Así, as participantes din sentir sobrecarga, referindo algunhas delas atoparse nunha situación de queime, que se ve intensificada debido a fenómenos como a dobre xornada. Esta, sitúase como un aspecto clave no desenvolvemento persoal e profesional das traballadoras sociais, posto que a resposta á mesma, ante a falta de efectividade das medidas de conciliación é, polo xeral, a renuncia, ben no nivel persoal, ben no profesional.

Á dobre xornada engádanse outras desigualdades de xénero como a segregación laboral nas súas dúas formas principais: a segregación horizontal en base á configuración dos servizos sociais comunitarios de Santiago de Compostela, conformados case unicamente por profesionais de xénero feminino; e a segregación vertical, en tanto que se considera que o feito de que os postos de mando sexan ocupados por figuras femininas, se atopa relacionado coa feminización da área.

Por este motivo, as profesionais din non percibir teito de cristal. Non obstante, das súas narrativas poden extraerse diferentes barreiras e limitacións no acceso ao poder que si concordan con este fenómeno: connotación negativa da competencia, tipo de contrato, retribucións salariais etc.

No que se refire ao exercicio profesional, a meirande parte das profesionais consideran que se está a traballar nun plano asistencial, sendo xestoras de recursos e que esta atención ten efectivamente, nalgúns casos, un corte proteccionista. En calquera caso, fórmase isto como debilidades profesionais que han de ser superadas. Así, fálase de que se debe traballar dende o plano da xustiza social e dos dereitos das persoas, mais sempre adaptando cada intervención a estas.

Por último, a maior desigualdade que as profesionais detectan e sobre a que elas mesmas fixeron fincapé é a da propia profesión con relación a outras. Aínda que isto non se formula en calidade de desigualdade de xénero atópase, ao afondar no seu discurso, unha estreita relación entre a feminización e o status dunha profesión secundaria. Así, por unha banda fálase da invisibilización, ligada a unha dobre causalidade: o exercicio dun rol privado na acción profesional e a desvalorización dunha profesión feminizada. Por outra, amósase o traballo social como unha profesión subordinada a outras máis técnicas e cunha tradición masculina.

Cabe engadir, como recomendación principal, a inclusión de participantes de xénero masculino (o que, á súa vez, se considera como unha limitación nesta investigación). Ademais, considérase e compártese coas profesionais a necesidade dunha maior investigación no eido do traballo social e concretamente, considérase preciso afondar no imaxinario social sobre a profesión, posto que se valora como un factor determinante na construción desta.

En calquera caso, obsérvase a necesidade dunha maior inclusión da perspectiva de xénero nas diferentes investigacións levadas a cabo no eido o que, se ben se atopa en incremento, se valora como insuficiente con relación á achega que isto suporía no avance na comprensión da disciplina do traballo social.

AGRADECEMENTOS

Quero amosar o meu agradecemento a cada unha das participantes por dedicar o seu tempo e ganas e por ter compartido as súas historias, crenzas e opinións comigo, sen as cales non sería posible construír esta investigación. Gustaríame darlle as grazas tamén a Lorena Añón Loureiro por ser guía neste proceso e agasallarme cos seus consellos.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Asociación Médica Mundial (1964). Declaración de Helsinki de la AMM- Principios éticos para las investigaciones médicas en seres humanos. Recuperado de <https://www.wma.net/es/policies-post/declaracion-de-helsinki-de-la-amm-principios-eticos-para-las-investigaciones-medicas-en-seres-humanos/>
- Azpeitia, C. (2003). Género e identidad profesional en los trabajadores sociales. *Cuadernos de Trabajo social*, 16, 147-170. Recuperado de <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=857743>
- Báñez, T. (2005). *El trabajo social en Aragón*. El proceso de profesionalización de una actividad feminizada. Recuperado de <https://dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=7798>
- Báñez, T. (2012). El trabajo social como profesión feminizada. *Revista de traball social*, 195, 89-97. Recuperado de https://www.researchgate.net/publication/280493954_EL_trabajo_social_ como_profesion_feminizada
- Beauvoir, S. (1949). *Le deuième sexe*. Paris: Gallimard.
- Berasaluze, A. (2009). El devenir del trabajo social en clave de género. *Zerbitzuan*, 46, 133-140. Recuperado de <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3119461>
- Cabezas, P., De Armas, D. e Sábater, C. (2014). La situación sociolaboral del trabajo social en La Rioja. *Documentos de Trabajo social*, 14, 62-91.
- Recuperado de :<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5179109>

- Capeáns, M., Saborido, G., Ríos, M.I., Pérez, J. de la Torre, B., Saavedra, D.,... Blanco, P. (2016). *A situación dos e das profesionais do traballo social da Comunidade Autónoma de Galicia*. Santiago de Compostela: Colexio Oficial de Traballo Social de Galicia.
- Cobo, R. (1995). Género en C. Amorós (Dir.), *Diez palabras clave sobre mujer* (pp.55-83). Estella: Verbo divino.
- Consello Xeral do Traballo Social. (2012). Código Deontológico de Trabajo Social. Recuperado de https://www.cgtrabajosocial.es/codigo_deontologico
- Council of Europe (1998). Gender mainstreaming. Conceptual framework, methodology and presentation of good practices: Final report of activities of the Group of Specialists [Transversalidad de género. Estrategia conceptual, metodología y presentación de buenas prácticas: Informe final de actividades del Grupo de especialistas]. Recuperado de <https://www.unhcr.org/protection/women/3c160b06a/gender-mainstreaming-conceptual-framework-methodology-presentation-good.html?query=gender%20mainstreaming%20conceptual%20framework>
- Escarabajal, M. D. e Soto, L. (outubro, 2012). Evolución de la elección de carrera desde una perspectiva de género. Comunicación presentada ao *IV Congreso Virtual sobre Historia das Mulleres*. Recuperado de <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4715019>
- Estruch, J. e Güell, A. M. (1976). *Sociología de una profesión. Los asistentes sociales*. Barcelona: Península.
- Facal, T. (2015). Prevalencia del síndrome de burnout en trabajadores sociales de los servicios sociales comunitarios. *Portularia*, 12(1), 59-69. Recuperado de: <https://recyt.fecyt.es/index.php/PORT/article/view/17344/0>
- Fombuena, J. (2006). La influencia de la dimensión de género en el trabajo social. *Cuadernos de trabajo social*, 19, 133-154. Recuperado de <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2575003>
- Gómez, R. (2005). Radiografía de una profesión: los trabajadores sociales de Castilla y León. *Humanismo y trabajo social*, 4, 199-222. Recuperado de <https://buleria.unileon.es/handle/10612/3246>
- Graña, F. (2008). El asalto de las mujeres a las carreras universitarias “masculinas”: cambio y continuidad en la discriminación de género. *Praxis educativa*, 12, 77-86. Recuperado de <https://cerac.unlpam.edu.ar/index.php/praxis/article/view/462>

- Guerrero, M. A. (2016). La investigación cualitativa. *INNOVA Research Journal* 1(2), 1-9.
- Idareta, F. e Ballesteros, A. (2013). Ética, paternalismo y burocracia en el trabajo social. *Portularia*, 13(1), 27-35. DOI: <http://doi.dx.org/10.5218/prts.2013.0004>
- International Federation of Social Workers (IFSW) e International Association of Schools of Social Work (IASSW) (2014). Global definition of social work. Recuperado de <http://ifsw.org/get-involved/global-definition-of-social-work/>
- Lacalzada, M. J. (2010). Los servicios sociales: en el cambio integral de la Asistencia a la cohesión social. *Acciones e investigaciones sociales*, 28, 157-190. Recuperado de <https://papiro.unizar.es/ojs/index.php/ais/article/view/485/0>
- Lorente, B. (2001). Género, profesión y cultura. Una aproximación al estudio de la identidad de los trabajadores sociales. *Revista de Trabajo Social*, 3, 52-77. Recuperado de <https://revistas.unal.edu.co/index.php/tsocial/article/view/31983>
- Lorente, B. (2002). Trabajo Social, mujer y perspectiva de género. Anotaciones para pensar la intervención social más allá de una intervención sectorial. En M. Olza y J. Hernández (Comps.), *Trabajo Social: cuestiones sobre el qué y el cómo*, (pp. 161-173). Zaragoza: Certeza.
- Millet, K. (1970). *Sexual politics*. New York: Double Day.
- Ministerio de Educación, Cultura e Deporte. (2016). Datos y cifras del sistema universitario español. Curso 2015-2016. Madrid: Secretaría Xeral Técnica. Subdirección Xeral de Documentación e Publicacións.
- Moix, M. (1991). *Introducción al trabajo social*. Madrid: Trivium. Moix, M. (2006). *Teoría del trabajo social*. Madrid: Editorial Síntesis.
- National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research (1978). Belmont Report [Informe Belmont]. Recuperado de <https://www.hhs.gov/ohrp/regulations-and-policy/belmont-report/read-the-belmont-report/index.html>
- Regulamento (UE) 2016/679 do Parlamento Europeo e do Consello, de 27 de abril de 2016, relativo á protección das persoas físicas no que respecta ao tratamento de datos persoais e á libre circulación destes datos e polo que se derroga a Directiva 95/46/CE (Regulamento xeral de protección de datos). DO, 119/1, do 4 de maio de 2016.

- Rodríguez-Miñón, E. (2017). La mujer como profesional del trabajo social.
- Trabajo social hoy, 80, 30-44. DOI: 10.12960
- Roldán, E. e García, T. (2006). *Políticas de Servicios Sociales*. Madrid: Editorial Síntesis.
- Roldán, E, Leyra, B. e Contreras, L. (2012). Segregación laboral y techo de cristal en trabajo social: análisis del caso español. *Portularia*, 12(2), 43- 56.
- Tójar, J.C. (2006). *La investigación cualitativa: comprender y actuar*. Madrid: Editorial La Muralla.
- Varela, N. (2008). *Feminismo para principiantes*. Barcelona: Ediciones B.